

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӨНЕР ТҮРЛЕРІ МЕН МҰРАЛАРЫН СЫНИ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕҚШЕЛІКТЕРІ

МРНТИ 18.71.07

Т.У. Кашаганова. ¹

¹ Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
Алматы, Қазақстан

ЕЖЕЛГІ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ӨНЕР ТҮРЛЕРІ МЕН МҰРАЛАРЫН СЫНИ ЗЕРТТЕУДІҢ ЕРЕҚШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада мемлекеттік бағдарлама «Мәдени мұра» аясындағы тарихымыздағы мәдениет жәдігерлерін сала бойынша зерттеу кешендері қарастырылады. Мәдени құндылықтарымыздың елге қайта қайтарылуы үкен жетістік екендігі байыпталып, тарихымызда ислам дінінің түркілік мәдениетіміздің кейбір қырларын жойып жібергендігіне тоқталынады. Зерттеуге тарихи-мәдени талдау, синхрондық пен диахрондылықтың бірлігі, аксиологиялық және салыстырмалы, герменевтикалық талдау әдістері қолданылды. Қазақ фольклорындағы ұлттық билеріне, ойындарына, салт-дәстүрлерінің театрларда, сонымен қатар, қуыршақ театрындағы көріністеріне мәдени-өнертанушылық талдау жасалып, ол театр өнерінің актерлік мектебінде үйренетін ең басты негізгі элементтерінің бірі екендігі зерделенеді.

Тірек сөздер: қазақ дәстүрлі мәдениеті, Наурыз, ортеке биі, әншілік өнер, Әміре Қашаубаев, сал-серілер, Шашубай, қазақ театры, Қалыбек Қуанышпаев.

Кіріспе

Тәуелсіздігіне қол жеткізісімен-ақ егемен мемлекетіміз «өткенсіз болашақ жоқ» деген қағиданы бетке ұстай отырып ата-бабалар өнері мен мәдени мұрасын көне тарих қойнауынан іздестіруге, оны тірілтіп, жандандырып, ұрпаққа табыс ету мақсатында мемлекеттік деңгейде 2004 жылы «Мәдени мұра» бағдарламасын қабылдағаны

баршамызға аян. Бұл бағдарлама көп қаулылар сияқты қағаз бетінде қалмай кең ауқымды қозғалысқа, табысқа ие болып, өміршеңдігін танытып жалғасын табуда. Осы ұлағатты іске тек біздің еліміздің ғана емес, әлем ғалымдарының атсалысуы үлкен мәртебе мен зор нәтежиелер әкелуде. Талай жылдар қол жеткізе алмай келген жәдігерлеріміз бен көне заманның

көзіне айналған кітаптарымыз, өзге де рухани сұраныстағы құнды дүниелеріміз Ресей, Түркия, Қытай, Монғолия т.б. мемлекеттерден қайтарылуда. Ал республика көлемінде қаншама тарихи маңызы бар кесенелер мен үлкен ғимараттар жөндеуден өтіп алғашқы қалпына келуде. Қираған көне қалалар орнында қазба жұмыстары жүргізіліп талай деректер мен құнды дүниелер табылуда.

Қазақ халқының белді ақыны, филология ғылымының докторы Әбділда Тәжібаев өз еңбегінде «Әр елдің мәдени тарихы әр түрлі. Бір ел, сонау көне замандарда-ақ күмбез көтеріп қала болса, сол көтерілген күмбездерін қазіргі цивилизация дәуіріне аман жеткізген. Мұндай халықтың жалпы тарихы, оның ішінде мәдени тарихы да бүтін. Бүгін ондай жұрттың мұрагерлері-өзінің өткеніне бойлай қарап, алыстағыларын көре алады-дейді»[1, 349б.].

Әдістер

Бұл материалдарды зерттеуге біз тарихи-мәдени талдау, синхрондық пен диахрондылықтың бірлігі, аксиологиялық және салыстырмалы, герменевтикалық талдау әдістері арқылы мәдени жәдігерлеріміздің ұлттық өнердегі орны мен рөлін анықтауға тырысамыз. Міне, абыз ақын айтпақшыдай біздің қазақ халқының да сан мыңдаған ғасырлар қойнауында жәдігерлік бұйымдар күйінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде беріліп, одан әрі де жалғасын тауып отырған ою-өрнек, бейнелеу, зергерлік т.с.с. қол өнерлері мен бірге бүгінгі күнге дейін көп өзгерістерге ұшырамай, ұшан қиырсыз өр Алтай мен кәрі Каспий аралығында жалпығынан жайылған қазақтың кең даласының әрбір түкпір-түкпірінен жүректі жаңа жарып шыққандай сыны бұзылмай

лек-легімен жеткен, ата-бабалар көңіл-күйінің әр сәтінің жаңғырығындай, қуанышы мен қайғысына, арманы мен сағынышына толы сазды әуендері, күй, жыр, терме, тіпті ауыз әдебиетінің нақыл, мақал-мәтел, қиса, дастан түріндегі сөз өрнектері сияқты өзге өнер түлерінің де өмір сүргенін әр алуан ғылыми, тарихи еңбектерден кездестірудеміз.

Ұлан-байтақ даламыздың кең төсінде өткен үлкенді-кішілі ас, той, жиын, мерекелерде ақын, жырау, сал-серілер өз өнерлерін жиылған халық алдында көрсетіп отырғаны біздерге мәлім. Әйткенмен де олардың ән айту, айтысу мен қатар сол той, жиындарда сонымен қатар қыз қуу, бәйге, күрес, тенге ілу, жамбы ату, жаяу жарыс, шабыс сияқты ұлттық ойындардың да түр-түрлері өткізілетінін көркем әдебиет беттері мен көне көз қариялардың әңгімелерінен аңғаратынбыз. Ал шын мәнінде, олардың өзге түрлері де келтірілгеннен анағұрлым көп болғандығын, әр жылдарда келген саяхатшылардың қол жазбаларынан байқауға болады. Оған Бөкей хан ордасында өткен асты көзімен көрген орыс саяхатшысының мына қол жазбасы куә: « Мереке (ас) бәйгемен басталады... бәйгеден соң сауық пен думанға жол беріледі... Қырғыздар (қазақтар) түрлі-түрлі ойындарды тамашалайды: бір жерде балуандар күреске шықса екінші жерде біреулер бас сүйектерінің мықтылығын байқату үшін маңдайымен, төбесімен бірін-бірі соққылайды, сонан соң бишілер бұралып билеп, фокусшылар гимнастикалық өнерлерін көрсетеді» [2, 205 б.]. Біз бұл келтірілген жазбадан ерте заманда-ақ қазақ даласында фокустық номерлер, гимнастикалық трюктер, би өнері болғанын байқаймыз. Бірақ өнертану ғылымының қалыптасуы мен дамуы жылдары барысында бой көтерген төмендегідей мағлұмат, бір

кездері қазақ биі өнерінің айналасында даулы мәселенің болғанын меңзейді. «XIX ғасырдың аяқ кезінде- XX ғасырдың басында қазақ халқының өзіндік ұлттық би өнері болмады деген жалған ұғым қалыптасқан болатын. Ғылыми зерттеулер бұл ұғымға нақты мәліметтер келтіріп, керісінше би өнерінің тамыры тереңде жатқанын дәлелдейді. Мәселен «Би», «би билеу» деген қазақ сөзі мен тікелей би ырғағына құрылған халық музыкасындағы «Би күйі» дауға қарсы ең үлкен дәлелдердің нақты қатарын толықтыратынына ешбір күман жоқ» [3, 3 б.] -деп, атап өтеді қазақ би өнерінің тарихын зертеуші және оның бірден-бір жанашыры О.Всеволодская- Голушкевич өз ғылыми еңбегінде. Сол сияқты автор Испания, Индия, Япония, Қытай, Турция, Цейлон елдеріндегідей қазақ халқының ұлттық би өнерінің мектебі болмаса да, оның салт-тұрмысында би XIX-ғасырдың орта кезінде-ақ жеке шебер орындаушылар түгіл, бүкіл қарапайым халық арасының өзінде кеңінен тарағаны туралы айта келіп, «Осы өлкеде болған орыс саяхатшысы Д.Исаевтың қазақтың үйлену тойының барысын суреттеуі, біздің ойымызды нақты дәлелдей түскендей. Онда «Тойға дайындық жүргізіліп жатқан кездің өзінде-ақ, күніге кешке қыз үйіне құрбылары жиналып, жасауына көмектесіп, ән салып, көбінесе домбыра мен қобыздың мұңлы әуеніне билеп тарқасатын» [3, 4 б.] - деген деп, ол өз ойын шегелей түседі.

Талқылау

Жоғарыдағы би өнері туралы XIX ғасырдың аяқ кезінде- XX ғасырдың басында қазақ халқының өзіндік ұлттық би өнері болмады деп, жалған ұғымға жүгінген кер тартпа топтардың әбес ойын қостайтындардың қатарында, қазақ халқының алғашқы кәсіби

драма театрының қалыптасу кезеңін зерттегендердің біріне саналатын өнер зерттеуші Н.Львов мырза да бар сияқты. Ол өзінің зерттеу еңбегінде «Қазақ халқында драма өнерінің нышаны да, тіпті алғашқы күй – генетикалық түрінде де болмаған. Сол сияқты көшпелі жағдайда өмір сүрген өзге халықтарда әжептеуір байқалған би өнері, қазақ халқының тұрмысында тіпті дамымағанын ап-анық аңғарамыз»[4, 64 б.] -деп атап көрсеткен.

Қазақ даласында би өнері болмады деген болжам VII-VIII ғасырда араб басқыншылары жаулап алған соң, Орта Азия жерінде үстемдік етіп, өз саясатын орнату барысы сәтінің барынша шарықтаған кезеңі мен елде мұсылман діні қабылдағаннан кейінгі, оның қатал заңының талабы биге тиым салған тұсындағы уақытты меңзесе керек. « Біздің заманымыздың VII – VIII ғасырларында Иран мемлекетімен, қазіргі Өзбекстан территориясын, Қазақстанның оңтүстік аймағын арабтар жаулап алады да, оларды мұсылман дініне енгізеді. Ата салт, әдет-ғұрыптан айырылған жұрт езгіге көнгіш, дінге де құлай сенгіш болатынын жақсы ұққан шапқыншылар қол астындағы халықтардың көне салт-дәстүрлерін жоғалтып, жойып жіберуге, жер атаулары мен адам аттарын өзгертуге, мәдени мұраларын талқандауға барынша күш салады» [5, 11 б.] - деп келтірілген сөз мәтіндері жоғарғыдағы ойымыздың куәсіндей. Олай дейтініміз ә дегеннен-ақ ежелгі әдет-ғұрып, өнер түрлерінің барлығы адам еңбегімен, кәсібімен тығыз байланысты болды. А.Омаров өзінің шағын «Наурыз» деген еңбегінде келтірген ертедегі адамдардың өздері күнделікті тұрмысында тұтынатын еңбек және аңшылық құралдарын, киім-кешек, үй-жиһаздарын жасау, баспана

салу, аң аулау сол сияқты қарапайым тіршілікке икемдене бастаған шағында-ақ, тіпті кейінірек те егіншілік пен мал шаруашылығын қолға алған кезде оның әрбір сәтін символдық жоралардың тұтас бір жүйесімен қолпаштап отырғанын, бұл жоралардың еңбек сияқты міндетті түрде қажет деп қабылдағанын, ал шын мәнінде олар еш нәтиже бере қоймағанын, тек белгілі бір дәрежеде психологиялық түрде сергітіп, табысқа деген сенімін көңілге ұялатқанын айта келіп; «...аңға шығар алдында аңның сүретін салып, оны найзамен түйреп немесе жебемен зақымдау керек болды. Мұндайсыз жол болмайды деп жорамалданды. Осы мақсатпен аңшылар хайуанның терісін жамылып, соның жүрісіне, қимыл қозғалысына салып билейтін» [5, 11 б.] - деген тұжырымдарынан біз бейнелеу және би өнерлерінің қалыптасу кезеңінің ең алғашқы сәтін байқауымызға болады. Бұл әрекеттен тұратын жорамалдар бірте-бірте аң аулаудағы олжалы сәттерден кейін, қарын тойынған кездерде көңіл сергітер көріністерге айналды. Ал қазақ жерінің әр түкпірін зерттеу барысында кезінде археологтар ашқан үңгірлер саны аз емес. Олардың көбісінің қабырғасына аң аулау сәтін бейнелейтін тасқа ойып салынған суреттер кездеседі. Мысалы өзбек ғалымы, өнертану ғылымының докторы М.Рахман өз еңбегінде Өзбекстан жеріндегі ірі Зора сай үңгірінде кездескен қабырғадағы аң аулау сәттерін бейнелейтін суреттерді сипаттай келе «Бұл тас қабырғадағы суреттер осы Орта Азия халықтарының яғни өзбек, қазақ, тәжік халықтарының мұрасы» [6]-деп ой тұжырымдауының өзі талай нәрсені меңзейді. Өзіміздің жеріміздегі Тамғалы тас үңгіріндегі суреттер де соның куәсі бола алады.

Біз, О.Всеволодская-Голушкевичтің «Пять казахских танцев» атты кітабынан сонау ерте замандардан сақталған қазақ халқының ежелгі би ойындарының түрлерінде ұлттық әдет-ғұрыптар мен сан алуан сиқырлы әрекеттер, хайуандар мен құстардың мінезқұлықтары, жүріс-тұрыстары бейнеленгені жөніндегі сөздерінен әжептәуір-ақ жақсы мағлұматтарға қанық бола аламыз. Мәселен, «Аю биі» аюдың жүріс-тұрысын елестетсе, «Қаз қатар» биі талтаңдаған қаздар қатарын, «Қоян биі» қоянның секектеуін айнытпай салады» [3]- деп көрсетеді.

Төрт түлік үй жануарларының әр қайсысына ерекше ұнамды ат қойып, сылап-сипап қастерлей білген қазақ халқы, кейде өз перзенттерін де еркелетіп «Құлыншағым-құлыным», «Ойсыл қарам», «Тана көзім», «Қошқаным», «Ақ лағым»-деп, құлыншаққа, танакөзге, қошақанға, ақ ботаға теңеп, соларға ұқсаған қылықтарын көріп-танып, аймалап -құша білген. Сол сияқты төрт түлікке де мейірі түсіп, жорғаның жорғалығын паш еткен «Боз жорға», оның майда жүрісіне сүйсініп «Тепең көк» күйлерін, ойнақшыған қасиетіне қызығып «Қара жорға» ән-биін, ор текенің орғығанына риза болып «Ор теке» биін т.с.с. туындылар туғызған. Сонымен қатар «Ор теке» биі құыршақ театрының алғашқы үлгісі ретінде пайда болған, домбырашының сүйемелдеуімен орындалатын көпшілік алдында кеңінен таралған үлкен тамаша қызықты көріністің бірі.

Ертедегі би ойындарының түрінде сиқырлық пен әдет-ғұрып әрекеттері, еңбек процестерін бейнелеу көріністері берік сақталған. Қазақтың тұрмысында «Құсбегі-дауылпаз» - құсбегінің жас бүркітті аң аулауға үйретуі, «Қоян

– бүркіт»-бүркіттің қоянды аулауын суреттейтін би ойындары кеңінен тараған. Олар табиғаттағы аңдар мен құстардың тіршілігін, сол кездегі діни сенім мен табынуға, әдет-ғұрыпқа енген символикалық нышандар мазмұнын беретін. Оның алғашқы негізінде алғыр аушы құсты оқытудағы аңшының қиялы мен еңбек ету дағдысының үлгісі жатыр. Балалардың бос уақытында қызықтап сауық құрар «Қара сиыр», «Көк сиыр», «Түйе-түйе» үй-жануарларының мінезін, жүріс-тұрысын салатын би ойыны, өзінің бастамасын алғашында сенім мен табынуға бағышталған салт-жорадан алғаны кейбір мәліметтерден белгілі.

Ұлттық ойындар өзінің тарихи даму жолының барысында әдет-ғұрыптар сияқты ылғи өңдеулер мен әр түрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Көшпелі малшылардың ритуальды-сиқыршылдық әдет-ғұрпын қайта елестетіп жаңғырту нәтижесінде «Ор теке» қазақ би-ойыны пайда болды. Ол ақ серкенің қимылы мен дамылсыз секеңдеуін күлкілі түрде жеткізетін.

Өнерге шын жүрегімен жан ашыр болған көрнекті мемлекет қайраткері Ө.Жәнібеков осы О. Всеволодская-Голушкевичтің «Бақсы ойыны» атты кітабына жазған алғы сөзінде «Бірде осы сөз жолдарының авторына Шымкенттік студент жастар арасында өткен кездесу, пікір алысу кешінде халық фольклорын жетік танушы ұлы М.О.Әуезовтың өзінен ортекешілер өнері туралы әңгімесін есіту бақытының сәті түскен еді» [3] - дей келіп, заңғар жазушының сондағы студенттермен кездесу барысында сөйлеген сөзінен үзінді келтіреді: «Ортекешілер қазақтың құлары сияқты ел аралап қыдырып жүретін бишілер. Олар байқаусызда орға түскен ор текенің әрекетін өз биінің мазмұнында көрсететін. Кейін белгісіз

бір жағдайлармен, орындаушылық өнерінің дәстүрі жоғалған сәтте «Ор теке» биі арнайлы қобдиша тектес орынға бекітілген кішкене құыршақ серкенің орғуын, секеңдеп секіруін бейнелейтін қызықты көрініске айналдырылады. Домбырашының қолына ілінген ішек-жіп арқылы байланған құыршық-ор теке, күйдің орындалу барысында секіріп, аунап әуеннің ырғағын сезінетіндей билейтін сияқты көрінетін еді» [3] - деп, ор теке биі туралы мағлұмат береді. Қобдиша үстіне орналасқан ағаштан қашалып жасалынған теке ойыншықтың «Ор теке» биі қазақтың шексіз даласының қай өлкесінде болмасын кеңінен тараған өнер құбылысының қымбат мұрасының бірі болып табылады. Ол домбырамен ғана емес, сол сияқты сырнаймен де тіпті мандолиннің сүйемелдеуімен де өзінің биін орындай беретін. Ойнақы әуенмен қолпашталынған бұл көрініс үлкен мен кішіні бірдей қызықтыратын еді. Сол кездегі қазақ даласына өзге елден келген құыршақ өнерінің қаңғыбас артистері де ауылдарды аралап жүріп арнайлы дайындаған көріністерін көрсеткен де болар, әйткенмен де өзімізге етене жақын «ор теке» биі, қазақтың құыршақ өнері саласындағы тұңғыш туындысы болуы керек. Бұл құыршақ театр өнерінің ең алғашқы бастамасы ғана емес сонымен қатар жоғарыда келтірген ор текешілер тобы биінің мазмұнын қимылмен жеткізу яғни бүгінгі пантомима жанрының да қалыптасу кезеңі көрінісінің бірі сияқты. Өйткені ор текенің қимылдарын жеткізу әрекеттері би өнерінен гөрі пантомима жанрына бір табан болса да жақындаума деген ой туындайды.

Нәтижелер

Мүлдем театр туралы еш нәрсе естімеген, білмеген, көрмеген

сол кездегі қазақ даласының жас бүлдіршіндері өздері саздан жасаған түйе-бота, бие-құлын, қой-қозы орнына боздап, кісінеп, мөңіреп солардың дауыстарын айнытпай салып, сол сияқты қолдан ағаш пен матадан жасап алған құыршақтарының кейіпіне еніп өздері сөз құрастырып, әр түрлі мінездер мен дауыс үлгілерін келтіріп қызықты «үйшік-үйшік» ойындары сияқты ойындар ойнайтын. Олар өздерінің жасап жатқан әрекеттеріне барынша беріліп, шын сеніп ойнайтын. Бұл театр өнерінің актерлік мектебінде үйренетін ең басты негізгі элементтерінің бірі.

Жалпы қазақ даласында би өнерін таратушылар қулар мен сал, серілер болғанын көптеген ғылыми әдебиеттерден кездестіреміз. Жоғарыда мысал келтірілген «Бақсы ойыны» атты еңбектің авторы О. Всеволодская – Голушкевич «Ертеректе өткен Дөкей Әлімбаев, Шашубай Қошқарбаев, Жүнісбек Жолданов сияқты халқына кеңінен танымал болған көптеген ақын, жырау, сал-серілер би өнерін үлкен шеберлікпен игерген болатын» [3]-деп көрсетуі, сөзімізге дәйек ең тиімді дәлел бола алады.

Ал енді тағы да бір өнер түрінің мұрасы, қазақ даласында тіпті болмаған жаңалық деп есептеліп келген-цирк өнері элементтерінің ізін көне заманның қойнауынан іздестіріп көрейік. Жинақ болып құрастырылған «Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер» жинағының «Сал-серілер салтанаты» бөлімінде; «Аяғына сырық байлап өнер көрсеткендіктен де атақты серілер- Берікбол Көпенұлы мен Назар Жүндібайұлы халық арасында «Ағаш аяқ» атанып кеткен. Семей өлкесінде 1861-1932 ж.ж. аралығында өмір сүрген Берікбол Көпенұлы атақты әнші Әміре Қашаубаевтың орындауымен әлемге

танылған «Ағаш аяқ» әнінің авторы, ондаған өнердің басын игеріп, елді риза қыла білген. Үлкен тойларда 6-7 түйені қатар қойып, үстінен секірген. Ұзын арқан құрып, қолындағы ағашымен оның үстінде жүгіріп өнер көрсеткен, екі аяғына сырық байлап желген атқа ілесіп отырған, шапқан аттың үстінде төбесімен тұрып билеген, шалқалап жерден тақия алған т.б. цирктік номерлерді шебер орындаған. Сондай-ақ, ұртымен, көмейімен, мұрнымен сан түрлі жан-жануар, хайуанаттардың үнін, ел ішіндегі небір адамдардың дауыс, қимылдарын айнытпай салған» [6]-деп келтірілген жоғарыдағы сөз тіркестерінен нағыз цирк номерлерінің шебер орындалғаны мен актерлік өнері элементтерінің де кеңінен пайдаланылғанын бірден байқаймыз. Сол сияқты оның би билеп, ән салуы, әуелеген әуен шығаруы ежелгі серілер өнері болса, ал жан-жануарлар мен хайуанаттарды, ел адамдарының дауыс, қимылдарын айнытпай салуы нағыз театр актерінің орындаушылық өнерінің өзі болып табылады. Жалпы қазақ даласында өмір сүрген театр элементі туралы мәліметтерді көптеп кездестіруімізге болады. Мәселен; «Мысқыл-әжуасы аралас, майын тамызып айтатын күлдіргі әңгімелерін, ор қояндай секіріп, қыран бүркіттей шаңқылдаған Зарубай Құлсейітовтың сиқырлы ойынын көріп, дүйім жұрт бейне бір театрдың өнерін тамашалағандай әсер алатын» 7 -дейді өз еңбегінде өнертану ғылымының докторы, театр сыншысы Б.Құндақбаев. «Құйқылжыта ән салу мен қатар күлдіргі әңгіме айтуға төселе бастаған Қалыбек шаншардың күлдіргі қуларынан өнеге алып, Қоянды жәрменкесіндегі тамаша ойын-сауықтың ұйытқысы болды. Ол сол кездің өзінде-ақ керемет актерлық дарынын таныту мен қатар, ащы

мысқыл, өткір әжуа тақпақ-өлеңдердің авторы, әрі шебер орындаушысы болатын. Қалыбек Қуанышпаевтың өзі жасап алған репертуарындағы «Қыз ұзату», «Қой күзету», «Қарабай», «Сарыбай», «Қу құдай» т.б.шағын сатиралық әңгімелерінде тұрмыстың қиыншылығын, бай-шонжарлардың өктемдігін, билердің әділетсіз істерін ащы мысқылмен шенейтін» 8 . Міне осы сөз қатарларынан аңғаратынымыз кезінде жазу үлгісі болмады десекте қазақ даласында театр өнерінің басты элементі драма – монодрама өмір сүргеніне көзіміз емін-еркін жетеді. Сол сияқты келтірілген мәліметтерден біз ертеден-ақ қазақ даласында тамыры тым тереңде жатқан композитор, актер, биші, әнші, әуен орындаушы өнерлері мен акробатикалық, гимнастикалық жалпы цирктік номерлер де жат болмағанын оңай байқаймыз. Жаңа ғана мысал келірген «Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер» атты еңбекте қазақ даласында көз байлау (гипноз), сиқыршылық (фокус) т.б. өнер түрлерінің де өмір сүргені тілге тиек етіліп, ел аралаған сал-серілердің хормен ән айтқандарына тоқталып: «Маңғыстау өңірінің халқы «жеті қайқы» деп қадыр тұтқан сал-серілер – Шолтаман, Тастемір, Досат, Тұрсын, Жылкелді, Әділ, Өскенбайлардың қосылып хормен өлең айтуы бұрын үрдісте жоқ соны жаңалық еді. Немесе, Оралық Қазақстанда Ақан мен Біржан маңына топтасқан әнші, сал-серілер де қосылып ән айтуды дағдыға айналдырған болатын»[9]-деп көрсетеді. Міне, бұл жол қатарларынан біз қазақ даласында хор өнерінің де элементтері өмір сүргенін көріп отырмыз. Осы кітапта келтірілген мынау сөз қатарлары да көп мәселенің басын аңғартатын сияқты; Жоғарыда атап өткен өнер түрлерімен бірге тағыда сол цирк өнерінің белді өкілі

болып табылатын дрессировщик – үй жануарлары мен хайуандарды әр түрлі әрекет жасауға үйретушілер қатары болғанын этнограф ғалым Ә.Диваев та өз еңбегінде атап өтеді: «Салдың аты неше түрлі ойынға үйретілген болады «Ойыныңды көрсет, алдыңнан жау таянды, артыңнан қыз таянды» -дегенде, оның аты мойнын төмен салып шабады. Жарты шақырым жерге барғанда қыздарға аяғын бүгіп, басын иіп тағзым қылады екен. Қыздар «өнеріңді көрсет» деген де алдыңғы екі аяғын көтеріп, артқы екі аяғымен шаншылып тік тұрып, «Шөк» десе, түйеше шөгіп жата кететін болған» [10, 217-218 бб.].

XIX – ғасырдың екінші жартысында той- жиындар мен базарларда ән салып әр түрлі өнерлерін көрсеткен қазақтың небір атақты халық өнерпаздары өмір сүргені туралы мағлұматтар жеткілікті-ақ. Қазақ эстетика ғылымының негізін қалаушы профессор Қ.Ш. Нұрланова: «Қазақ дәстүрлі дүниетаным мәдениеті негізінде түйсіну әлемге қатынасты және әлеммен байланысты қалыптастырушы тетік екенін тұжырымдаған. Қазақ тіліндегі қатынастың бес түрі олар: 1) қарым-қатынас, 2) келіп-кету, 3) сіз-біздесу, 4) араласу, 5) іштесу. Бұлар ерекше түйсіну сапасы арқылы жаратылыстың тұтастығына жақындау – өмір мен болмысқа деген философиялық қатынастың негізінде жақан кең ұғымдар» екенін жақсы көрсеткен [11, 6 б.].

Соның бірі халық ақыны – Шашубай. «Оның Ақмола, Көкшетау, Қарқаралы, бүкіл Жетісу өңірінде өткен базарларда қатынаспағаны жоқ»-дей келіп, ол туралы Ш.Хұсайынов пен Ы.Дүйсенбаев былай атап өтеді: «Шашубай сол базарларда ақындық, әншілік өнерімен қатар жонглерлік ойындарды да көрсетеді. Хан базарда көпті қызықтырумен

жасалынған мақсатта ер тоқым, айыл-тұрманын күмістеген ақбоз аттың үстінде ән шырқап тұрып, оң-сол жағына аударылады. Одан төбесінен тік шаншыла тұрады. Цирктің артистерінше ойын жасап, жұрттың мейірін қандырар-қандырмастан топтың ортасын қақ жарып шаба жөнеледі. Айнала үйме-жүйме халық Шашубайды қуып жүріп тыңдайды»[12]. Міне, осы сәтке тереңірек үңілер болсақ көрерменнің өзін еш мәжбірлеусіз белсенді әрекетке енгізетін театр элементтінің өте ұтымды әдісін оңай-ақ көре аламыз.

Қорытынды

Бұл шағын келтірілген деректер мен болжамдар біздің қазақ даласында өмір сүрген өнер түрлерінің бәрінің элементтерін көгін көктеп, түсін түстеп түгелдеп жатқаны емес. Фольклористика мен археология, этнографияның әр

жылдардағы қазыналарына, ғылыми әдеби мәліметтеріне үңілер болсақ, кең ауқымды дәйекті дәлелдер табуымыз да абзал. Қорыта келе, бүгінгі жас ғалымдардың тер төгіп жұмыс істеуіне көп нысаналы мүмкіндіктер бар.

«Мәдени мұра» бағдарламасының аясында еліміздің тарихи қазыналы төсінде жүргізіліп жатқан археологиялық қазба жұмыстары соның дәлелі іспеттес. Қазақ елінің көне өнері мен әдебиеті, мәдениеті туралы деректер еліміздің, алыс-жақын шет елдердің мұрағаттары мен мұражайларында, кітапханаларында өз іздеушісін күтіп жатқандай. Бұл істер әлі де нақтырақ науқандық іздеу жұмыстарын ұйымдастырып, жас ғалымдардың барлау тобын жасақтап мемлекеттік қамқорлыққа алуын талап еді.

Литература:

- 1 Тәжібаев Ә. Бес томдық шығармалар жинағы. Т.4. Ғылыми еңбектер. – Алматы: Жазушы, 1981. – Б. 349.
- 2 Русская земля: сбор. – СПб, 1895. – 205 б.
- 3 Всеволодская-Голушкевич О. Пять казахских танцев. – Алматы: Өнер, 1988. – Б. 3.
- 4 Львов Н. Казахский академический театр. – Алматы: Өнер. – Б.64.
- 5 Наурыз: жаңғырған салт-дәстүрлер (Құрастырған М.Қазбеков). – Алматы: Қазақстан, 1991. – Б.11
- 6 Рахманов Н. Мағжан - ұлтты оятуға қызмет еткен ақын // <http://m.inform.kz/kz/article/3233723> (27.04.2018).
- 7 Нұғманбекова Р. Әлиханды паналатып, Әміремен дос болған // <https://egemen.kz/article/alikhandy-panalatyp-amiremen-dos-bolgan/> (27.04.2018).
- 8 Құндақбаев Б. Уақыт және театр: зерттеулер мен мақалалар. – Алматы: Өнер, 1981. – 325 б.
- 9 Бөпежанова Ә. Қазақ театрының абызы. <https://www.auezov-theatre.kz/ru/press/news/view/1172>
- 10 Диваев Ә. Киргизский сал / Туркестанские ведомости. – 1906 // ...https://ru.wikipedia.org/wiki/Диваев,_Абубакир_Ахметжанович (27.04.2018).
- 11 Нурланова К.Ш. Человек и мир: казахская национальная идея // Central Asian Journal of Art Studies. – 2017. – № 2. – Р. 6.
- 12 Хұсайынов Ш., Дүйсенбаев Ы. Шашубай Қошқарбайұлы // <https://el.kz/kz/news/archive/content-25767/> (27.04.2018).

Кашаганова Т.У.

*Казахская Национальная Академия искусств им. Т. Жургенова,
Алматы, Казахстан*

КРИТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ВИДОВ ИСКУССТВА И НАСЛЕДИЯ КУЛЬТУРЫ ДРЕВНИХ КАЗАХСКИХ СТЕПЕЙ

Аннотация

В статье рассматривается исследование культурно-исторического наследия казахов в рамках программы «Мәдени мұра». Возвращение культурных ценностей на родину проанализировано как благо и обращено внимание на историю, где ислам уничтожил некоторую часть тюркской культуры. В исследовании применялись историко-культурный анализ, единство синхронного и диахронного, аксиологический и сравнительные анализы, методы герменевтического анализа. Проведен культурно-искусствоведческий анализ национальных игр, танцам и традициям из казахского фольклора, которые находят отражение в особенности в кукольном театре. А также выявлено, главным образом что составляет основные элементы актерской школы игры в казахском театре.

Ключевые слова: казахская традиционная культура, Наурыз, танец Ортеке, искусство пения, Амре Кашаубаев, салы и сері, Шашубай, казахский театр, Калыбек Куанышпаев.

T. Kashaganova

*T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts,
Almaty, Kazakhstan*

CRITICAL FEATURES OF RESEARCH OF TYPES OF ART AND HERITAGE OF THE CULTURE OF ANCIENT KAZAKH STEPS

Abstract

The article deals with the study of the cultural and historical heritage of the Kazakhs in the framework of the “Madeni Mura” (“Cultural Heritage”) program. The return of cultural values to their homeland was analyzed as a blessing and attention was drawn to history, where Islam destroyed some of the Turkic culture. The study used historical and cultural analysis, the unity of synchronous and diachronic, axiological and comparative analyzes, methods of hermeneutical analysis. A cultural-art analysis of national games, dances and traditions from Kazakh folklore, which are reflected in particular in the puppet theater, was conducted. It also revealed, mainly, what constitutes the main elements of the acting school of the game in the Kazakh theater.

Key words: Kazakh traditional culture, Nauryz, Orteke dance, art of singing, Amre Kashaubaev, salas and seri, Shashubai, Kazakh theater, Kalybek Kuanyshpaev.

Автор туралы мәлімет: Қашаганова Т.У. — педагогика ғыл.канд.,
Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының доценті,
Алматы, Қазақстан.
e-mail: karabalin.80@mail.ru

Сведения об авторе: Кашаганова Т.У. — канд.пед. наук, доцент
Казахской национальной академии искусств имени Т.К.Жургенова,
Алматы, Казахстан.
e-mail: karabalin.80@mail.ru

Author's data: T. Kashaganova — Candidate of Pedagoical Science,
Associated professor of the T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of
Arts, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: karabalin.80@mail.ru